

SHRNUTÍ

Práce je rozčleněna do tří relativně samostatných celků. První část shrnuje československé a zahraniční poznatky souvislosti mezi příčinami, důsledky a sociálním pozadím rané sexuality a sňatky nedospělých jedinců. Druhá část referuje o závěrech sociálního výzkumu mladých snoubeneckých párů, třetí část je zaměřena na charakteristiky těchto dvojic po třech letech manželství a zamýšlí se nad formami netradiční pomoci mladým rodinám, nad otázkou volby partnera a dělbou legitimní moci v rodině. Pozornost je věnována také rodinám, které neplní optimálně své socializační funkce.

Ve všech vyspělých socialistických i kapitalistických státech se mezi dospívající mládeží objevuje skupina, která zahajuje sexuální život dříve, než odpovídá sociální normě. V této skupině se vyskytuje část dívek, které otěhotní a vzniklou situaci řeší sňatkem nebo potratem. V ČSSR může nezletilý ve věku do 18 let uzavřít sňatek pouze se svolením soudu a za zvláštních, zřetele hodných situací. Velmi mladá manželství jsou problémem vyspělých zemí, který je do jisté míry nezávislý na společenském zřízení. Odlišné kulturní společnosti, např. arabská nebo africká, tento problém neznají.

Předčasné sňatky, uzavírané alespoň jedním z partnerů před dosažením 18 let věku, jsou jak v socialistických, tak kapitalistických státech obecně považovány za společensky nežádoucí jev a sociální problém. Sociální výzkumy referují převážně o negativních charakteristikách těchto manželství. Bývá konstatována manželská nespokojenost, vyšší rozvodovost, s nízkým věkem snoubenců při uzavírání manželství pozitivně koreluje mnoho faktorů, které k rozpadu rodiny přispívají; nízký sociálně ekonomický status, omezené vzdělání, nedostatek finančních prostředků a potřeba finanční pomoci rodičů. Zejména anglosaské výzkumy zdůrazňují, že dvojice, předčasně uzavírající manželství z důvodu gravidity, často

pocházejí z nižších sociálních vrstev společnosti a z rodin s konfliktními rodinnými vtahy.

Jako jedna z hlavních příčin rané sexuality a z ní plynoucích předčasných sňatků bývá v literatuře uváděna vysoká sociální permisivita vyspělých kapitalistických společností a značná sexuální stimulace masovými sdělovacími prostředky; sex je asociován s úspěchem a proto má značnou sociální hodnotu. Dalším motivem, který vystupuje do popředí zejména v socialistických státech, je vysoká sociální hodnota, připisovaná statuu vdaných žen: ve společenském hodnocení má neprovdaná žena výrazně nižší status než vdaná. Důvodem předčasných sňatků může být také značná diskrepance mezi fyzickou a sociální vyspělostí části dospívající mládeže, která chce tímto způsobem uniknout z omezujícího prostředí rodiny a školy a dosáhnout iluze svobody. Existuje však také jistá skupina dívek, které neaspirují ani na vzdělání a zajímavou profesi a pro které manželství a mateřství představuje nejvyšší sociální hodnotu; především ve společnosti reálného socialismu je společenský status vdané ženy a matky značně vysoký a u ženy výše hodnocen než status daný kvalifikací a vzděláním.

Předčasný sňatek bývá vysvětlován i stoupajícím individualismem a nechutí lidí odsouvat jakékoliv potěšení včetně těch, jež plynou z manželského a sexuálního života. Často je pro řadu lidí hlavním smyslem života uspokojování vlastních zájmů, potřeb a potěšení. Rozvolnění a rozpad širších rodinných celků ve velkoměstech a přebírání některých funkcí rodiny státem tyto postoje a hodnotové orientace značně ulehčuje.

V socialistických a kapitalistických státech je stále závažnějším problémem antikoncepce a výchova k plánovanému rodičovství. Podle zjištění československých, evropských i amerických výzkumů je většina předmanželských gravidit soustředěna do nejmladších ročníků mládeže; v důsledku toho s předmanželskou graviditou negativně koreluje úroveň vzdělání — čím nižší vzdělání, tím vyšší podíl předmanželských gravidit. V československých podmínkách jsou gravidní všechny nezletilé dívky, žádající soud o souhlas k sňatku. Sociálním důsledkem této situace je, že se rodí značný počet dětí, jejichž vyhlídky na to, že budou vyrůstat v harmonické a kvalitní rodině, jsou sníženy již před jejich narozením.

Jedním z nejzávažnějších důsledků předčasného mateřství a sňatku je omezení dalšího společenského a vzdělanostního vývoje mladé dvojice, plynoucí z urychleného převzetí rolí dospělých. Ve všech vyspělých kulturách jsou role manžela a manželky definovány jako role dospělých. Jsou s nimi spojena práva činit rozhodnutí a povinnost přebírat odpovědnost za ekonomické zajištění rodiny. Pokud adolescenti tyto role inercializují, může u nich dojít k akceleraci sociálního zrání, které však často jde na úkor školního vzdělání a kvalifikace. Převzetím role dospělého jsou velmi mladí manželé nuceni urychleně dokončit nejnужnější profesionální přípravu a nastoupit do zaměstnání. Tím je jejich další

vzdělanostní a osobnostní vývoj značně ztížen, i když zejména v socialistické společnosti nemusí být zcela znemožněn. Značná sociální hodnota, připisovaná vzdělání, nachází svůj výraz v obětavé pomoci nejbližší rodiny a velkorysém systému studia při zaměstnání i možnostech alternativních forem studia pro matku s dítětem.

Na rozdíl od kapitalistické společnosti poskytuje naše společnost velmi mladým dvojicím, které i v mezní situaci zvládnou jak profesní přípravu, tak i rodičovství, společenskou pomoc ve formě sociálních dávek a služeb. Jde o různá finanční zvýhodnění, síť předškolních zařízení pro děti, případně pečovatelskou službu. Přesto je i v socialistické společnosti předčasné mateřství pro dospívající dívku značným handicapem; pokud však dívka nebo mladá dvojice překonají kumulaci nepříznivých faktorů a dokončí profesionální přípravu, případně pokračují v dalším studiu, zaujmou pak ve společnosti pozice, odpovídající jejich kvalifikaci a handicap předčasného sňatku a rodičovství pro ně prakticky přestane být limitujícím činitelem úspěšného zařazení do společnosti. I u nás však úspěšnost těchto manželství souvisí s harmonickými vztahy mezi partnery, s úrovní jejich vzdělání a sociální podporou jejich orientačních rodin.

Vedle skupiny velmi mladých dívek, které svou situaci řešily sňatkem a porozením dítěte, řeší jiná skupina nežádoucí graviditu umělým přerušením těhotenství. Téměř všechny vyspělé socialistické a kapitalistické státy přiznávají ženě právo na rozhodnutí, zda chce mít dítě či nikoliv, avšak tento liberalismus vede k tomu, že je u nás potratovost žen nejmladších ročníků značným problémem.

Faktory, které předčasnou sexualitu a graviditu ovlivňují, zajímaly řadu buržoazních autorů. Jedná se vesměs o faktory, které podmiňují i předčasný sňatek (sociální permisivita, nízké vzdělání, raná biologická maturace, nepříznivá rodinná atmosféra). Literatura konstatuje i rozdíl mezi dívkami, které se rozhodly pro potrat, a dívkami, které se rozhodly dítě porodit. Dívky, které se rozhodly pro svobodné mateřství, častěji pocházely z nižší sociálně ekonomické vrstvy společnosti než dívky, které se rozhodly těhotenství přerušit. Komparace českých a finských dívek prošlých potratem naznačila, že problémem je i definice rané sexuality. Ukázalo se, že věk, který se v českých podmínkách považuje za předčasný, platí ve Finsku a severských zemích víceméně jako statistická norma. Raná sexuální aktivita a gravidita bývá častěji záležitostí dívek z disharmonických a neúplných rodin, zcela nezávisle na společenském zřízení. Problém kvalitní rodiny s oběma vlastními rodiči přesahuje zřejmě hranice států i kontinentů. V tomto faktu se československé, finské i americké výzkumy shodují. Srovnání současně naznačilo, že česká mládež má ve srovnání s finskou značné rezervy v používání účinné a spolehlivé antikoncepce.

Druhá část práce se zabývá analýzou sociálně ekonomické situace

velmi mladých snoubenců při uzavírání manželství. Na pozadí dat empirického výzkumu jsou sledovány sociálně demografické charakteristiky, bytová a ekonomická situace, sociální charakteristiky orientačních rodin a postoje k sexu. Soubor velmi mladých dvojic byl komparován se skupinou snoubenců uzavírajících první manželství ve věku od 18 do 30 let.

V době před uzavřením sňatku byly nezletilé všechny snoubenky experimentálního souboru a 8 % jejich partnerů. Třetina dívek byla mladší 17 let, polovina jejich partnerů byla mladší 22 let. Ve srovnání se staršími snoubeneckými páry byla celková úroveň jejich vzdělání nízká, nezletilé dívky byly dvakrát častěji než starší zastoupeny v kategorii nejnižšího vzdělání. Třetina nezletilých dívek ani nenastoupila do učebního poměru a pracovala jako nekvalifikovaná síla, přibližně polovina děvčat neměla dokončený učební poměr a čtvrtina studovala na střední škole. Podobně jejich partneři měli ve svém celku nižší úroveň vzdělání než partneři snoubenek starších.

V obou souborech se projevila tendence k vzdělanostní homogamii; výběr partnera byl jak u mladších tak u starších výrazně ovlivněn úrovní vlastního vzdělání. V souboru nezletilých dvojic byla prokázána velmi nízká úroveň školní úspěšnosti; toto zjištění pozitivně koreluje s některými nálezy zahraničních výzkumů. Předčasná manželství jsou i v našich podmínkách záležitostí jedinců s podprůměrnými školními výsledky. Jejich studijní plány se soustředily převážně na dokončení základní kvalifikace, o další zvyšování úrovně vzdělání neměly ani nezletilé dívky ani jejich partneři hlubší zájem.

Nezletilé dívky se nejčastěji se svými partnery seznamovaly na tanečních zábavách, asi pětina znala svého partnera ze sousedství. Větší polovina měla známost kratší než jeden rok. Všechny uzavíraly sňatek pod tlakem otěhotnění, zatímco starší dívky jen z poloviny, což odpovídá podílu gravidních nevěst v československé populaci. Sexuální život před patnáctým rokem zahájilo 13 % nezletilých proti 3 % snoubenek starších. Nezletilé dívky se základním vzděláním si častěji než ostatní vybraly partnera s ranými sexuálními zkušenostmi a větším počtem sexuálních partnerek. Studentky ranou sexuální aktivitu nepřiznávaly tak často, ale počtem sexuálních partnerů předčily jak skupinu učnic, tak skupinu dívek se vzděláním základním. Umělé přerušování těhotenství prodělalo již alespoň jednou 13 % nezletilých děvčat. Pro většinu bylo typické, že se před nežádoucím otěhotněním aktivně nechránily. S nedostatečnou antikoncepcí souviselo i nedostatečné poučení o sexuální problematice. Co se týká péče o dítě, pouze třetina nezletilých dívek proti dvěma třetinám starších dívek byla v době sňatku rozhodnuta samostatně o své dítě pečovat. Ostatní spoléhaly na pomoc matky nebo jiné dospělé osoby.

Při vstupu do manželství měly velmi mladé dvojice značně horší bytové podmínky než starší snoubenecké páry. Dvě třetiny z nich neměly v době sňatku samostatný byt. Také srovnání příjmů, úspor a dalších

finančních zdrojů pro vybavení domácnosti indikovalo výrazně horší finanční situaci nezletilých párů. Obtížnou situaci měly především mladé dívky se základním vzděláním, které přesto, že spolu se svými partnery patřily většinou do skupiny s příjmy vyššími, měly nejnižší úspory a malé další zdroje. Nejčastěji ze všech byly však ochotny zatížit mladou rodinu hned zpočátku značnými dluhy. Učnice a středoškolačky, přestože z velké části neměly vlastní příjem, disponovaly vyššími úsporami a také si častěji než dívky ostatní vybraly partnery s tendencí ke spoření. Přes celkově nepříznivou ekonomickou situaci lze velmi malé dvojice rozdělit na dvě skupiny:

- skupinu, která přes vlastní relativně vysoké příjmy nemá žádné úspory a také neočekává materiální pomoc rodičů. Tyto dvojice spoléhají na novomanželskou půjčku v maximální výši;
- skupinu, která přes absenci vlastních příjmů disponuje vyššími finančními rezervami a očekává materiální pomoc širší rodiny.

Zajímavé byly i údaje o rodičích snoubenců a typu rodiny, ze které pocházejí. Významný rozdíl mezi skupinou mladších a starších snoubenek se projevil ve větším podílu velmi mladých dívek, pocházejících z neúplných rodin. Každá třetí nezletilá dívka pocházela spolu se svým partnerem z rodiny, kde byly v modelu rodinného chování obsaženy destruktivní prvky řešení manželských konfliktů, nebo kde role otce nebyla obsazena vůbec.

Podle typu rodinného zázemí bylo možno nezletilé páry rozdělit do tří skupin:

- dvojice, kde oba partneři pocházeli z rodiny úplné s oběma vlastními rodiči;
- dvojice s opakovaně provdanou matkou (nevlastním rodičem);
- dvojice, pocházející z formálně neúplné rodiny.

Obecně platí, že optimální socializace dítěte zajišťuje nejen dobré rodinné soužití, ale i úroveň vzdělání rodičů a typ profese, kterou vykonávají. Tři čtvrtiny rodičů velmi mladých dvojic bylo pouze vyučených a tomuto stupni vzdělání odpovídal i charakter jejich práce. I náš výzkum potvrdil zjištění zahraničních autorů, dávajících do souvislosti předčasný sňatek s příslušností k méně vzdělaným skupinám společnosti.

Nepříznivou okolnost, že třetina nezletilých dívek vyrůstala v méně kvalitním rodinném prostředí, zdůraznila skutečnost, že právě tyto dívky z rodin s nízkou úrovní vzdělání a méně harmonickými rodinnými vztahy si vybraly partnery s charakteristikami podobnými. Tato jinak přirozená tendence k homogannímu výběru partnera u nich značně zvyšuje riziko neúspěchu právě tím, že oba partneři převzali do svého sociálního chování méně pozitivní vzory rodinného soužití. Výzkum podpořil i tezi, kladoucí do souvislosti předčasný sňatek s početností rodiny: nezletilé dívky a jejich partneři pocházeli třikrát častěji než dvojice starší z pětičlenných a větších rodin. Mladší a starší snoubenecké páry se také vý-

znamně odlišovaly ve způsobu vlastní socializace v dětství. Čtvrtina nezletilých dívek prožila značnou část dětství jinak než s oběma vlastními rodiči; v této skupině také převažovaly snoubenky se základním vzděláním. Nejstabilizovanější rodinné poměry měla nejčastěji skupina středoškolských studentek.

V souvislosti s graviditou nezletilých snoubenek byl sledován i věk sňatku matky snoubenky a její věk při narození prvního dítěte. I toto srovnání přineslo závažnou odlišnost mezi matkami mladších a starších nevěst. Do 18 let se vdávalo dvakrát více matek nezletilých nevěst než matek nevěst starších; ve věku do 18 let porodilo první dítě téměř čtyřikrát více matek mladších než starších snoubenek. Data naznačila jistou podobnost rodinného chování matek a dcer, o které se v sociologii rodiny vedou neustálé diskuse.

Další ze zjišťovaných charakteristik orientačních rodin všech snoubenců byla i dělba moci a rozhodování v manželském soužití rodičů. V obou sledovaných souborech byla výrazně častěji jako dominantní osoba označena matka, což je zřejmě specifikum socialistické společnosti, dané radikální změnou postavení ženy a jejím plným zapojením do pracovního procesu.

Pokud vyjdeme z předpokladu, že úspěšnost vlastního manželství je ovlivněna i úspěšností manželství rodičů, pak je důležité i hodnocení rodinného soužití rodičů snoubenců obou souborů. Srovnání naznačilo i v této oblasti tendenci k homogamnímu výběru. Bez rozdílu věku při uzavření manželství si snoubenky, pocházející z rodin s uspořádanými vztahy, ve velké většině vybraly partnery z rodin harmonických. Snoubenky, které samy pocházely z disharmonických rodin, si vybraly partnery s kvalitním rodinným zázemím pouze z poloviny a největší podíl z nich volil partnera, který byl se soužitím rodičů také nespokojen.

Analýza rodinného zázemí všech sledovaných snoubenců naznačila souvislost mezi kvalitou rodinného prostředí adolescenta a předčasným sňatkem; vzhledem k tomu, že tato manželství jsou v naší kultuře vlastně důsledkem raných sexuálních styků, naznačila i souvislost mezi výchovou v rodině a předčasnou sexualitou.

Třetí, závěrečná část studie je zaměřena na oblast rodinného chování, shrnuje poznatky opakovaného šetření velmi mladých párů po třech letech manželského soužití. Po třech letech byla stále nejdůležitějším problémem těchto rodin velmi nízká kvalifikace, která se sňatkem a narozením dítěte u značné části žen ještě snížila, nevyřešená bytová situace a narození dalších dětí v úzkém časovém rozmezí. Zatímco před sňatkem měla základní vzdělání asi jen čtvrtina snoubenek, po třech letech stoupl jejich podíl téměř na polovinu. Téměř každá druhá rodina nebydla ještě po třech letech samostatně a 60 % rodin mělo již děti dvě nebo narození druhého v nejbližší době očekávalo.

Výzkum poukázal také na to, že prognóza velmi mladých manželství

není zcela beznadějná — každá druhá rodina byla v manželství celkem šťastná a spokojená. Z méně šťastné poloviny mladých rodin měla asi čtvrtina určitou naději, že po překonání adaptačních potíží manželství přece jen udrží a stabilizuje. Přibližně čtvrtina velmi mladých rodin se rozpadla ještě v průběhu prvních tří let manželství.

Největší naději na udržení manželství mají rodiny s pouze jedním dítětem, kde žena dokončila započatou profesionální přípravu, kde měla vyšší kvalifikaci a bydlela brzy po sňatku v samostatném bytě. Rodinám, kde žena nedokončí základní kvalifikaci, kde se brzy po narození prvního narodí další dítě, a to do nevyřešených bytových poměrů, se zvyšuje riziko nezvládnutí nahromaděných problémů natolik, že se často rozhodnou pro rozvod jako jediný prostředek řešení krize.

Pomoc společnosti potřebují zejména rodiny s tendencí k nespokojenosti, které však nejsou ještě odhodlány k radikálnímu řešení. Studie navrhuje vhodné formy pomoci, zejména usnadnění dokončení profesionálního výcviku, prohloubení osvěty v oblasti plánovaného rodičovství a především intenzivní poradenskou péči v manželských poradnách.

Pozornost je v této části práce také věnována teoretickým mechanismům výběru partnera a zdrojům, ze kterých je v rodině odvozována legitimní moc partnerů; teoretické konstrukce jsou uvažovány v teoretickém rámci buržoazní i marxistické sociologie. Poslední kapitola třetí části se zamýšlí nad rozpadem rodiny, kterým jsou mladá manželství přece jen zvýšeně ohrožena, a rizikem, které rozvod manželství znamená pro děti. Úpokořňuje na závažná zjištění československých i zahraničních výzkumů, sledujících sociálně psychickou situaci osamělých matek a jejich dětí, na vztahy dětí k otcům a na psychickou zátěž dítěte, které vyrůstá pouze s jedním z rodičů. Všimá si sociální stigmatizace a nebezpečí přenosu neadaptovaného rodinného chování na další generace.

Stranou pozornosti nezůstává ani problematika opakovaného sňatku matky; studie přimáší zajímavé poznatky o struktuře opakované rodiny, změnách vnitrorodinných vztahů a změnách v sociálním chování dítěte. Opakovaná rodina se v materiálním vybavení a kultuře bydlení podobá spíše rodinám úplným, i když se jim nevyrovnává zcela. Z hlediska plnění socializační funkce není opakovaná rodina horší než neúplná, ale má k ní blíže než k rodině úplné s oběma vlastními rodiči. Potvrdilo se, že změny rodinného stavu rodičů ovlivňují nejen osobnost dítěte, ale i jeho sociální chování.

